

УДК 323.1.001.361(092)(477)

ГОРБАНЬ
Юрій Андрійович
доктор історичних наук, професор
ДНСГБ НААН України
(м. Київ)

ПРОБЛЕМА ПОДВІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ БІОГРАФІСТИЦІ

У статті викладені окремі авторські погляди на концепцію підготовки видань з вітчизняної біографістики. Головна увага зосереджена на критеріях визначення номінантів для енциклопедичних, словникових та довідкових видань.

В статье изложены отдельные авторские суждения о концепции подготовки изданий отечественной биографистике. Главное внимание сосредоточено на критериях определения номинантов для энциклопедических, словарных и справочных изданий.

Article reveals author's opinions of conception for preparation native biographical editions. The main attention is given to criteria for determination of nominees for encyclopedic, dictionary and inquiry publications.

Вагоме місце у сучасній соціогуманітаристиці займають біографічні дослідження. Звернення до біографій як методу наукового пізнання (і не тільки у сфері соціально-гуманітарних знань) зумовлене, насамперед, кардинальними змінами в суспільно-політичному устрої України останніх десятиліть. Хоча і не без проблем, в українському суспільстві загалом, у суспільствознавстві та у політичному мисленні зокрема, утверджуються тенденції відмови від ідеологічного табування співгромадян – як нинішнього, так і минулих поколінь, за ознаками соціальних, етнічних, мовно-культурних, ідейно-політичних чи будь-яких інших трафаретів. Набуває пріоритетності погляд на особистість з позицій того, що вона зробила для розвитку суспільства по

висхідній – в суспільно-політичному, економічному, культурному, науковому поступі.

Проте передчасно вважати, що канула в лету традиція номінувати особистість передусім за критеріями її національно-етнічного походження, національної свідомості, політичної чи ідеологічної орієнтації, надто ж якщо йдеться про концептуальне визначення змісту вітчизняних біографічних словників, довідників, чи інших видань відповідного спрямування. Як у минулому, так і сьогодні людина з чітко визначеною етноорієнтацією сприймалася і сприймається неоднозначно: з одного боку – в ореолі національно-патріотичних цінностей, якими їх бачать «національно-свідомі» оцінювачі; з іншого – в контексті ідеології лівого радикалізму з відповідним політичним забарвленням, з навішуванням на таку людину ярлика націоналіста у гіршому розумінні. Знаходячись під впливом, а то й у полоні політичних пристрастей, які вирують в Україні уже понад два десятиліття, певна частина суспільства, науковців, політиків все ще не стала на позиції бачити в людині насамперед особистість, а вже потім представника тієї чи іншої масової групи. У полемічному запалі іноді забувається, що «свобода завжди персональна, а гідність нації визначається саме тим, як шанується особистість – кожна: чи то патріот, чи космополіт, чи анархіст, не має значення» [12, с. 160].

Наша надміру заполітизована свідомість все ще орієнтована на протиставлення: «ми – вони», «свої – чужі», «свідомі – несвідомі», а відповідно не може відмовитися від принципу пріоритетності стосовно однієї із груп, не важко зрозуміти на користь якої. Що стосується принципів відбору персоналій до пантеону національної біографістики, то він визначався (та значною мірою й продовжує визначатися) передусім критеріями національно-етнічної ідентичності, відданості українській національній справі, служіння інтересам свого народу (хоча два останні критерії мають досить такі суб'єктивний вимір), а в недалекому радянському минулому визначальним критерієм була класова приналежність домінанта на енциклопедичне, словникове чи довідкове видання.

Визначаючи критерії відбору, маємо зважати на той історично обумовлений факт, що українська дійсність була і залишається такою, що вітчизняна біографістика об'єктивно не може бути моноетнічною. А відтак, було б антинауково й антиісторично лишати осторонь вітчизняних біографічних видань представників тих народів і народностей, які за різних обставин і в різні часи влилися в українське соціокультурне середовище, укорінилися в ньому, ставши органічною частиною поліетнічного українського суспільства, хоча при цьому й зберегли, більшою чи меншою мірою, свою етнічно-культурну ідентичність, тобто об'єктивно «вписали» себе в когорту тих українських громадян, яких правомірно вважати людьми подвійної ідентичності – української громадянської і тієї чи іншої етнічної, насамперед у мовно-культурному вияві. Йдеться, передусім, про росіян, євреїв, поляків... Хіба не є переконливим приклад життя та діяльності в українському соціумі таких видатних постатей іноетнічного походження як, наприклад, М. Амосов, В. Глушков, В. Липинський, О. Палладін, Є. Патон та багатьох інших, імена яких назавжди закарбовані в українській історії, отже й мають всі підстави бути занесеними на сторінки українських словникових чи довідникових видань.

Проте на відміну від трьох останніх, імена яких стабільно «прижилися» у вітчизняній біографістиці, М. Амосов і В. Глушков лише спорадично згадуються в окремих біографічних виданнях. М. Амосову, наприклад, не знайшлося місця на сторінках об'ємного навчального видання «Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності» [4]. В. Глушков обійдений увагою навіть в багатотомній «Енциклопедії сучасної України». Названих «російських українців» «не помітили» і укладачі об'ємного (понад 1100 сторінок) «Довідника з історії України» [5]. Тоді як серед більш як тисячі його номінантів зустрічаємо, наприклад, Адама Бременського – північнонімецького хроніста XI ст., «заслуга» якого перед українською історією полягає в тому, що він «згадує Київ», називаючи його «суперником Константинополя». Імен подібної «вагової категорії» в довіднику безліч. Тільки ці окремо взяті

приклади засвідчують, що визначення персоналій до вітчизняних біографічних видань все ще залежить від суб'єктивних поглядів їх укладачів.

Включаючи до українських біографічних словників чи енциклопедій ту чи іншу історичну постать іноетнічного походження, необхідно рахуватися і з її самоідентифікацією. Відомий громадський діяч кінця XIX – початку XX століть Т. Зіньківський всупереч тодішній історіографічній традиції писав: «Як результат всіх особистих прав індивіда... за кожною людиною мусить признане бути право належати до якої він сам себе признав національності» [7, с. 43–44]. Проте, на переконання іншого громадсько-політичного діяча, теоретика права В. Старосольського, хоча людина і вправі вибирати для себе приналежність до тієї чи іншої нації, але «не можна належати рівночасно до двох або й більше націй» [15, с. 616]. Можливо що належати й не можна, але, на наше переконання, у тих чи інших конкретних випадках одна і та ж особистість може бути включена до національних біографічних словників різних країн. Як, наприклад, О. Антонов, В. Вернадський, М. Гоголь, С. Корольов, В. Короленко та багато інших представників «подвійної ідентичності» правомірно посідають належне їм місце як в українських, так і в російських енциклопедичних чи словникових виданнях.

Подібні погляди на проблему самоідентифікації, а, отже, й на «право» бути включеним до біографічних видань, корелюється з сучасними етнополітологічними парадигмами. Суть їх полягає в тому, що людина має право вибору не тільки на національне, а й навіть на етнічне самовизначення. Цивілізоване розуміння самовизначення, стверджує, наприклад, С. Римаренко, невід'ємне від принципу непорушності, універсальності прав людини, неподільності колективного права народу на самовизначення і прав окремого індивіда, їх рівнозначність [14, с. 20]. Ще більш конкретно з цього приводу висловлюється М. Шульга: «Національне чи етнічне походження не є основою для того, щоб людина втратила право власного, самостійного вибору своєї національної приналежності». Більш того, визнає, що самоідентифікація особи може доходити й межі зміни етнічної ідентичності [18, с. 40, 162].

Національна ідентичність, яка є важливим компонентом концептуальних засад при складанні біографічних словників – не вроджена ознака людини, а часто буває обумовлена новою орієнтацією індивіда в суспільстві, з яким пов'язана його повсякденність. Переконливим прикладом у цьому відношенні є громадянська позиція В. Липинського, поляка за етнічним походженням. Оскільки вся його суспільно-політична діяльність пронизана вболіванням за долю України, йому час від часу доводилося вдаватися до пояснення суті такої «розбіжності». Так, у відповідь на цькування українських «патріотів» з приводу його неукраїнського походження, у листі до І. Волошина він писав: «...як служив з молодості ось уже 22 роки українській ідеї, так буду служити їй далі аж до смерти тому, що роблю це не з примусу або для кар'єри, а добровільно, з почуттям великої честі» [8, с. 251]. Ще одному адресату, О. Назаруку, повертаючись до тієї ж теми, пише: «Належачи тілом і душею до «польської шляхти» на Україні і будучи цієї своєї верстви найвірнішим сином, я *єсть смертельний ворог польської держави*, бо ця держава деморалізує мою верству, бо вона анархізує Україну, бо вона родить гайдамаччину... українську» [10, с. 36–37]. В іншому листі тому ж адресату, написаному трьома роками потому читаємо: «Вся моя праця, все моє єство зв'язані з *Державою Українською*. Нема держави – нема мене: «або під щитом, або на щиті». Іншого оправдання для мене нема... [11, с. 101]. Безумовно, що така позиція В. Липинського у поєднанні з його творчим доробком і громадсько-політичною діяльністю в інтересах української державності забезпечила йому одне з найпочесніших місць у вітчизняній біографістиці. Та й загалом, щодо особистості іноетнічного походження, яка тією чи іншою мірою інтегрувалася в українське суспільство, прислужилася своєю діяльністю українській національній справі, як правило не виникає питання – бути чи не бути їй представленій на скрижалях вітчизняних біографічних словників. Звичайно бути, якщо не зважати на суб'єктивістські підходи окремих укладачів.

Проте суперечливим було і залишається, з точки зору визначення концепції вітчизняної біографістики (а в практичному застосуванні – складання

українських національних біографічних словників), ставлення до проблеми подвійної ідентичності, коли йдеться про історично значимі постаті українського (за етнічністю) походження. Йдеться, насамперед, про ту частину української інтелігенції, а також про вищі соціальні верстви українського суспільства (за М.Шаповалом, українське суспільство за часів перебування України у складі Російської імперії, було фактично «недиференційною частиною всеросійського суспільства»), у яких за тривалий час перебування українських земель у складі інших держав виробилася амбівалентна свідомість, тобто відбулося соціокультурне роздвоєння, сформувалася подвійна самоідентифікація: українська етнічно-культурна і російська (польська, угорська тощо) громадянсько-політична.

Людину такої соціокультурної орієнтації (людину так званого гоголівського типу) вітчизняна суспільно-політична думка національного спрямування, як і народницька історіографія кінця XIX – початку XX століть, закарбували в історичній пам'яті, як правило, в негативному образі. В гостропубліцистичних працях зазначеного періоду «малоросійська ідентичність» розглядалася як синонім зрадництва, соціокультурної капітуляції тощо. Навіть якщо йшлося про історично значимі постаті українського етнічного походження, які здебільшого органічно поєднували місцевий етнічно-територіальний патріотизм з політичною лояльністю до влади, яка репрезентувала державну націю. Зазначимо, що і в сучасному політичному дискурсі поняття «подвійної ідентичності» нерідко ототожнюється з ренегатством, манкуртством, етномаргіналізмом тощо. Спрощена версія української історії, побудована на пошуку зовнішнього ворога і закидах на адресу української еліти, зазначає у цьому контексті відомий етнополітолог Л.Нагорна, виявилася надто спокусливою і дожила до наших днів [13, с. 82].

Біограф не повинен ігнорувати таку об'єктивну даність, як соціалізація особи, тобто процес формування особистості, змін, які відбуваються в її свідомості, мисленні, психіці, мови, що відбуваються під впливом виховання, умов життя – всього того, що прийнято називати базовими людськими

нормами. А відтак, концепція сучасної біографістики має враховувати умови, за яких відбувалася соціалізація особи, що волею історичних обставин знаходилася у іншокультурному середовищі, отже з причин об'єктивного характеру включалася в процес засвоєння соціонормативної культури (поняття, значно ширше за культуру духовну), генерованої представниками державної нації і владою, яка її репрезентувала.

На обґрунтування сказаному наведемо міркування відомого українського громадсько-політичного діяча, письменника, педагога Б.Грінченка. «Нема нічого дивного, що більшість інтелігенції стає москвофільською, інакше й бути не може, і звинувачувати тих людей, звати кожного зрадником не можна. Зрадик той, хто, бувши за переконанням українцем, *потім* перекинувся у «московський табір». Вони справді зрадники і ренегати..., але коли людина родиться в сім'ї, де говорять, як у наших інтелігентних сім'ях, по-московському, де дають московське виховання, звідки посилають учитися до московської гімназії й до московського університету, то видима річ, що така людина зроду була «росіянином» і, зостаючись ним і потім, ніякої зради не чинить... Ми можемо тільки повстати проти фатальних причин, що довели нашу інтелігенцію до такого становища» [1, с. 120].

Щоправда, як на нашу думку, й щодо осіб, які за переконанням були українцями, а потім «перекинулися у московський табір» навряд чи правомірні однозначні судження. Для прикладу, пошлемося на братів А. та М. Стороженків. Старший, Андрій Стороженко (друкувався під псевдонімом Царинний), ще будучи «українцем за переконаннями», написав блискучі праці з історії України. Пізніше не просто «перекинувся у московський табір», а й став не менш відвертим українофобом. Проте, на переконання, наприклад, історика В. Ульяновського, українофобські публікації А. Стороженка пізнішого часу не можуть автоматично переноситися на ранній період його діяльності. Більш того, вважає названий автор, необхідні перевидання його фундаментальних праць з історії України, надто ж враховуючи акцентовану увагу сучасних

російських ідеологів до його ідеологічних антиукраїнських творів [17, с. 7].
Позиція, яку ми загалом поділяємо.

Ще більшою мірою сказане стосується молодшого брата – Миколи Стороженка, який був не тільки прихильником, а й активним учасником українського культурного руху. І хоча його відданість українським культурно-науковим справам поєднувалася з не менш щирою й лояльною відданістю російській царській династії (що для декого стало приводом називати його навіть чорносотенцем за співпрацю з Київським «Клубом русских националистов»), такий поворот в його біографії, на думку, наприклад, О. Оглоблина, зовсім не здавався шляхом зради, оскільки «завжди в глибині своєї душі він був українець». Три «лики» М. Стороженка, аналізуючи його орієнтаційні метаморфози, виокремлює й В.Ульяновський: «малоросійство» (в даному разі йдеться про українофільство); «російство»; «українство». Пояснюючи при цьому, що одягнувши мундир директора однієї із київських гімназій, М. Стороженко змінив «малоросійство» на «російство», оскільки на цій посаді «малоросійство» сприймалося лише в політичному сенсі [17, с. 72]. Свідченням того, що сучасне «українство» визнало його заслуги перед Україною, а відтак, можна вважати, видало йому «перепустку» до вітчизняного біографічного словника, є фундаментальне видання його спогадів [16].

Необхідно враховувати й те, що паралельно з соціалізацією особи нерідко зберігалися й тенденції її інкультуризації, тобто збереження та засвоєння культури етносу, до якого належить певна людина. За таких умов є підстави стверджувати, що певна частина українців – «малоросів» вносила свій вклад і в українське, і в чуже, і в загальнолюдське. Людина такого типу, наголошує Л. Нагорна, водночас ідентифікує себе і з певним соціальним типом, і з певною культурою; етнічність у таких самоідентифікаціях присутня радше на підсвідомому рівні і перебуває на периферії особистісної мотивації. Причому чим вища загальна культура особистості, тим більшу питому вагу в її ідентифікаціях посідають загальноцивілізаційні, соціальні в своїй основі цінності [13, с. 37].

Таким чином, орієнтаційний вибір індивіда щодо визначення національної ідентичності багато в чому залежить від суспільного устрою, отже й необхідності підпорядкування певним правилам суспільного буття. Необхідність жити в іноетнічному середовищі у статусі бездержавного народу прирікала певні кола українського суспільства на свого роду балансування між територіально-етнічним патріотизмом і соціально-економічним та політичним прагматизмом. За таких умов і відбувалося «роздвоєння» української еліти, за якого подвійна ідентичність трансформувалась в подвійну лояльність. Особливо це стосувалося представників молодого українського промислово-банківського капіталу, якому потрібна була державна протекція.

Проте саме на долю представників названого соціального прошарку українського суспільства випало тривале невизнання. Дореволюційна суспільно-політична думка відмежовувала їх від «свідомого українства», «перейнятого наскрізь ідеєю народолюбства, співчуття до широких мас народних, бажанням працювати на їх користь і свої інтереси схилити перед народними». Все, що виходило за межі такого розуміння, «одпадало від української нації, як усі оті Терещенки, Харитоненки, Ханенки та інші, що поривають усякі зв'язки з своїм народом, опріч власницьких» [6, с. 62]. Чи варто говорити, що і за умов класового екстремізму радянських часів виключалася можливість появи названих імен, як і сотень інших їм подібних, на сторінках вітчизняних біографічних видань. Лише в незалежній Україні біографи побачили в них не тільки успішних підприємців, а й патріотів-меценатів, які залишили послідуючим поколінням українців неоціненні надбання, як у сфері матеріальній, так і духовно-культурній.

Між іншим, суперечливим було і залишається ставлення як загалом до «людини гоголівського типу», так і до самого М. В. Гоголя – класичного представника свідомого дуалізму, тобто особи з подвійною етно-культурною ідентичністю, в якій поєднувалися російськомовна форма і український національно-етнічний менталітет. Дореволюційна українська суспільно-політична думка сприймала його здебільшого як «зрадника національної ідеї».

Доречно зауважити, що у свій час до формування такого іміджу великого письменника долучився й М. Грушевський. Щоправда, згодом оцінки М. Гоголя набувають іншої тональності. Той же М. Грушевський в одній із своїх публікацій 1909 р. називає М. Гоголя «одним з найславніших синів України», наголошує, що «з огляду на його українські почуття ми не маємо ніякої причини викидати його з історії українського національного руху» [2, с. 378, 381].

Таку зміну поглядів недостатньо трактувати лише як данину ювілею літературного класика (1909 р. був ювілейним для М. Гоголя). Переоцінка поглядів відбувалася, крім іншого, і в контексті ідейно-політичного протиборства навколо постаті М. Гоголя. Мається на увазі, що «в ворожих українству сферах з Гоголя зроблено певного роду символ, прапор і гасло «общероссизма» на посрамлення українських сепаратистів..., вірець і канон для українства – яким повинен бути українець» [2, с. 378, 381].

На захист української національної ідентичності М. Гоголя однозначно висловлювався й В. Липинський. У листі до М. Грушевського з приводу критичного ставлення в колах «свідомого українства» до М. Гоголя як «малороса», він зауважує: «... Це не заважає нам нашої культурно-національної власності, – якою є і повинен бути для нас Гоголь, – від всяких нечистих рук боронити». Називаючи його «зросійщеним Українцем», далі додає: зі своєї свідомості не можемо викинути Гоголя, не можемо пристати на таку «ампутацію» [8, с. 390]. Гоголь не став менш українським від того, що писав російською мовою. З цього потрібно виходити й стосовно багатьох інших особистостей «подвійної ідентичності», визначаючи концепцію вітчизняних біографічних видань.

Як не дивно, але і у наш час до такої «ампутації» ще вдаються окремі укладачі біографічних видань. В уже згадуваному «Довіднику з історії України», наприклад, знайшлося місце для полковників доби Хмельниччини Іллі Гоголя та Остапа Гоголя, проте Микола Гоголь, «наша національно-культурна власність», залишився поза увагою авторів-укладачів названого

довідника. Хоча іншим літераторам, які за значимістю своєї творчості не йдуть ні в яке порівняння з М. Гоголем, знайшлося місце серед безлічі постатей військових та релігійних діячів, далеко не першорядного значення. Можливо укладачам «Довідника» варто було б узяти до уваги оцінки М. Гоголя такими корифеями української суспільно-політичної думки, як М. Грушевський, В. Липинський, які побачили в його постаті не тільки «одного з найславніших синів України», а й «вписали» його в історію українського національного руху. Хоча останнє й не може бути сприйняте однозначно.

Абстрагуючись від даних конкретних прикладів, все ж маємо рахуватися з тим, що біограф дійсно стикається з проблемою (можливо в біографістиці, як ні в якій іншій галузі гуманітарних знань) принципів відбору персоналій для біографічних видань – як у межах суто українського етнонаціонального виміру, так і, що особливо складно, – в українсько-іншокультурному вимірі. Сказане не означає, що біограф повинен перетворюватися в суддю чи цензора, викреслюючи з життєпису «незручні» епізоди з біографії тієї чи іншої особи, а то й саму особу. Маємо займатися, наголошує Я. Дашкевич, олюдненням живих індивідуалізованих облич, а не виготовленням манекенів – носіїв певного стандартного набору анкетних біографічних даних [3, с. 47]. Позиція, з якою не можна не погодитися. А ще, додамо на завершення, необхідно утверджувати в суспільстві позитивне сприйняття відмінностей, розуміння їх соціальної обумовленості, не прагнути до уніфікації. І у цьому плані об'єктивний, неупереджений підхід при визначенні концепції біографічних видань має визначальне значення. Адже біографістика є важливою складовою не тільки процесу пізнання минулого, тим паче вишукування в ньому минулих помилок і образ, а й конструктивної вибудови соціокультурних, етнополітичних відносин сьогодення, орієнтованого на формування сучасної української політичної нації, у якій не повинно бути поділу на «наших» і «не наших».

Список використаних джерел

1. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Б. Грінченко // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / А. Жуковський (упоряд.); НАН України, Ін-т української археографії. – К., 1994. – С. 35–148.
2. Грушевський М. Ювілей Миколи Гоголя / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 2. – 2005. – С. 75–82 ; с. 378–381. – (Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)»).
3. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії / Я. Дашкевич // Український біографічний словник : історія і проблематика створення : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовт. 1996 р.). – С. 40–47.
4. Діячі науки і культури України : нариси життя та діяльності / О. В. Даниленко, Л. В. Іваницька, Н. В. Терес та ін. / за ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – К. : Книги – XXI, 2007. – 464 с.
5. Довідник з історії країни (А–Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид, доопр. і доповн. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
6. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. – СПб., 1909. – 78 с.
7. Зіньківський Т. Молода Україна, її становище і шлях / Т. Зіньківський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 33–46.
8. Липинський В. К. Лист до Михайла Грушевського (12/25.III.1912) / В. К. Липинський // Липинський В. К. Повне зібрання творів, архів, студії / Я. Пеленський (голов. ред.); Східноєвропейський дослід. ін.-т ім. В. К. Липинського (США), Ін-т європейських дослідж. НАН України. – К. ; Філадельфія : Смолоскип, 2003. – Т. 1. Листування (А–Ж). – С. 389–392.
9. Липинський В. До Івана Волошина. 17/30. VIII. 1922 / В. К. Липинський // Там само. – С. 250–252.
10. Липинський В. До Осипа Назарука. 19 березня 1924 р. / В. К. Липинський // Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / упоряд. М. Дядюк ; відп. ред. серії Л. Головата ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2004. – С. 25–42.
11. Липинський В. До Осипа Назарука. 22. XII. 1927 / В. К. Липинський. – // Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / упоряд. М. Дядюк ; відп. ред. серії Л. Головата ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2004. – С. 99–103.
12. Молчанов М. Ідеологія влади: віхи історії / М. Молчанов // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 144–160.
13. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
14. Римаренко С. Етнонаціональний вимір самовизначення соціального суб'єкта (теоретико-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... на здобуття наук.

ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / С. Римаренко. – К., 2002. – 38 с.

15. *Старосольський В.* Теорія нації / В. Старосольський // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: хрестоматія. – С. 610–635.

16. *Стороженко Микола.* З мого життя / М. Стороженко; В. Ульяновський (упоряд. тексту та іл., авт. вступ. ст.); С. Головка (голов. ред.). – К.: Либідь, 2005. – 432 с.

17. *Ульяновський В. І.* Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство»: передмова / В. І. Ульяновський // Стороженко Микола: з мого життя. – С. 5–93.

18. *Шульга Н. І.* Этническая самоидентификация личности / Н. И. Шульга. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.